

YU ISSN 0350-185x, LVI, (2000), p. (495-507)
UDK 808.61/.62-442
2000.

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ
(Никшић)

ГЛАС *X* У ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

1. У науци о језику, у вези са гласом *x* у говору Паштровића (области између Бабина Вира — нешто источније од Будве — и Кунфина — на граници Паштровића и Спича, источније од Петровца на Мору и Буљарице) налазимо двије помало супротне констатације: прва, „овом дијалекту глас *x* је непознат“¹, „консонант /x/ доследно је уклоњен из фонолошког система ... зев који је настао губљењем /x/ уклоњен је уметањем /v/ (с'нава, 'сова, к'рува); у иницијалној позицији /x/ је изгубљено без икакве замене ('рә:на, 'ита:p), док се на крају речи место /x/ среће /f/ или /k/ ('гријеф, г'луф; к'рә:vә:k, по:'зок)“² и друга, „да се *x* чује чак до Бара и Скадра“³, коју је изрекао Вук Стефановић Карадић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију. А Радосав Бошковић у својој познатој расправи „О природи, развитку и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе“⁴ и не помиње паштровски говор — сматрајући га, вјероватно, у том тренутку, недовољно испитаним. Знајући за овакве прилике, на терену смо, од типичних говорника паштровског говора, пратили судбину овога гласа у различитим позицијама у ријечи, а на основу нађеног стања доносили смо и неке закључке.

¹ Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, Београд 1939, 18.

² Драгољуб Петровић, *Режевићи*, Фонолошки описи, АНУБиХ, Посебна издања, књига LV, Одјељење друштвених наука, књига 9, Сарајево 1981, 528.

³ Вук Стефановић Карадић, *Српске народне јословије*, Предговор, Просвета, Београд 1969, 18.

⁴ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 7-22.

Иницијална позиција

2. Примјери без гласа *x*:

е, па јâ ðîу, ðîемо; ðîдемо, ðîде, тô је дôбо; пî(j)мо кâфу и ðîде; имâли смо лёба; ðîhe тôбож да пîшû; и њи су ђисто ёйсîли; ки до Ер-цег-Нôвôга; слâбо ма јâде држî; мâјка ohe да идê; она је бîла љîпra; ињâду лîрâ талијânскијâ; нêко вёликô ёйшëњe; ђдемо па нека ёйсë; ðîу да се чûвân; ðîде помâло запит(k)ûјte; из Тîфта из Ерцег-Нôвôга; ёè(д)нуо ў лâд; ðîдемо мî у Бûдвu; двеста педесë љîлâдб^{-#}; знâш лâд-но тâmo; ðîде тî; ðîде помôзи mi; oheш li чйтât je; обûка лijепu аљ-ну; нê Ѯак jâ тô нîкъ[#]d; ohy li vi kâzât; бîла дôбра râna; бîrâ koju ðîеш; ðîасmo се утопi(t); овijâ што су ёйсîli; ðîдûk је то прâvî; по љâдау кîлâ; jâ nê znâн ohe li; лâдno дôбо; ðîka сe грđnâ дîгла; трî ёкшâra земљê; пошљe у ðîдûke.

2.1. Примјери са гласом *x*:

прâво пре хoшëл; бôгоми у Xрвацкû; хрâna је бîла дôбра; ного ћe сe Xрвацкâ одвојit; плâtîmo и хoшëл; ðîндâ ni укîнûше хрânu; па смо ону хрânu стâ(v)љâli; ђe је онај хoшëл; доносijlo је хрânu из Бûдвë; дâдne он бôгами хрâne; ja ѯu te водi(t) у хoшëл; повёli не у хoшëл; прâla и мијesîla хlëb; ѵшли у Xрвацкû; o(n) јe Xрвâiñ; nâрðnîj xerôj; на ѡстрво Xавâje, Xавâje⁵; тô је xâos бijo; ê, Xавâje — тû mî ѹmâmo до-ста земљê; ђe је съаd овај хoшëл; ђисто хôдници; ѹmâ срёдинô(m) хôд-ник; да сe бrâne o(d) Xрвâiñ; môgô съa(m) да хôдâ(m) дôбо; завјëт Xриçtovë вjërë; бîli свe наши Xерцëгофci; ко из хеликôйшera; вjë-роват у Xриçta; нêma јe(d)нога хрâsta; онâkô хисшëрично.

2.2. Наведени примјери са изговореним гласом *x* — иако на први поглед бројни — ипак не потврђују његову стабилност у овој позицији — ми смо овдје пренијели углавном све случајеве са изговореним иницијалним *x* које смо забиљежили у Паштровићима, а требало би много више простора да се наведу сви примјери у којима се овај глас не изговара, а имамо их у снимљеном материјалу. Потпуно је, наиме, јасно зашто је у једној туристичкој области, као што су Паштровићи, *x* постојан у ријечима хôшel, Xавâji, а можда, због честе употребе у новије вријеме, и ријечи Xрvâiñ и Xрvâiñskâ. *X* сe, међутим, скоро до-сљедно чува у лексеми хрana — у том правцу било би интересантно погледати прилике у левачком говору — у којему сe овај глас у међу-собном саобраћању код Левчана скоро никако не чује — гдје је у ре-

⁵ Тако сe у новије вријеме зове највећe острво на црногорској обали — припада Паштровићима, који тамо имају своје посједе, а старопаштровски назив острва је Шкoљ.

лативно малом броју примјера са изговореним *x* процентуално највише у различитим морфолошким реализацијама ријечи *храна*⁶.

3. У овом говору нема потврда да се иницијално *x* замјењује неким другим гласом. Изузетак је *x* у групи *xī-* (првобитна група *xī-*) која, мада не посебно често, може да гласи *kī-* (*kī-*):

они нijесу *kīeli*; на овi споменiк *kīavāxū*; *kīeo* је да се досељi; *kīaše* рiкнут кi вo; o^{vo} съ^a *kīwō*; све је *kīelo* би дoбpo; она нијe *kīe-*ла; баш съ^a(m) *kīwō*; ако бүдe *kīwō*; не би(x) *kīwō* да идён.

Ипак, у међусобним разговорима типичних Паштровића превладавају форме без гласа *x*:

баш *hīo* да одмбрим; *hīla* је је(д)на ѡевојка; *hīla* је да мi кажe; къ^a(д) *hāy* прôхи; къ^a(д) *hāk* у планiне; *hāsmo* крепат ð(д) глади; нe *hāshe* се нiкъ^a(д) оженити; нe *hāk* се промијенi(tи); као некизи *hīli*; ко је *hīo* водe; у Ђенâше *hā* зимова(tи); па *hāy* они Србијанци; нијe *hīo* дaт; овiзи *hīli* дaт; *hāshe* покoјnā Видe; ко је *hīwō* мoгo јe; nijesu *hīli* каживat; нијe *hīla* ни за живу глaву; како је *hījo* да не зајeбe; нe *hāk* jā тo нiкъ^ad; мeне сe *hāshe* hāh нeшто; jā *hā(x)* поh; нијe *hīo* да сe врагh; ð(n)dакe *hīla* да шильен.

Необични су асимиловани облици *xī-* > *shī-*: nijesъ^a(m) *shīela*; jā сe не *shā(x)* нiкъ^a(д) доселit; а још необичнији *xī-* > *cī-*: o(n) јe *cīwō* да сe жeñi.

3.1. Могуће је да су процеси *x- > k- > Ø* у овим групама, у паштровском говору, текли паралелно. Мирослав Николић, на основу материјала изложеног за говоре србијанског Полимља, каже — „из многобројности примјера са *shē-* ← *xītē-* може се закључити да је губљење *x* у говору Срба млађе од јекавског јотовања“⁷. Може ли се онда за говор Паштровића, на основу нашег материјала, управо супротно тврдити: да је јекавско јотовање млађе од губљења почетног *x*. У источноцрногорским говорима — по односу примјера једног према другом замјенику — дa сe сa сигурношту утврдити да сe замјена (*x > k*) вршила једновремено с процесом најмлађег јотовања⁸. С обзиром на то да у Паштровићима готово немамо *xī-* > *shī-*, што га разликује од југоисточних ијекавских говора у којима је таква замјена обична, јасно је зашто немамо ни *xī-* > *cī-*: „према овоме *shī-* — неком повратном снагом аналогије (испор. *гостiйш* : *гoшћен*, *чaсiйш* : *чa-*

⁶ Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗБ XIX, Београд 1972, 114–115.

⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, Београд 1991, 279.

⁸ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 47.

*ићен, крсћић : кршићен) код истих представника у мушким роду глаголског приједа редовно се чује *си-*⁹.*

4. *X* у групи *xv-*:

Његова судбина је, како у иницијалној тако и у медијалној позицији, различита — зависно од тога да ли припада *хвал-* или *хвай-* основама.

Код основа *хвал-* *xv-*, без изузетка, даје *ф*:

фалā ти; немб(ј)те *зафалъјаī* нјшта; помажу Богу *фала*; *фала* Боже; *фалā* ти, *фалā* ти; ја *зафалī* нјима; сваки је *фалшo* женишку; да се *фалшo*, па дабоме *фала* Божу; да ми *фалмо* вји(x).

Код основа *хвай-* напоредо се изговарају *ф* и *в*:

ф: тү га *уфалшио*; што су го(д) *уфалшили* Талијани; грозњица ме *фалшā*; *прифалшићe* ве Њемци; ми га *прифалшисмо*; и *прифалшише* не; мјожете бит *уфалени*; бијо је *уфалшио* бомбиес(т) минијерску; *фалала* волове; чека да нешто *уфалши*; *фалшā* ли овоб; је ли што *уфалено*; *прифалши* краљицу и овеб; Талијани ће ме *уфалши*; и њик *уфалшили*; да икес *прифалши*; *уфалши* прављац, *уфалшио* је већ;

в: она Милица *увалши* ке; зубаца од седвана-осеан килад *увалши*; *увалшићe* не и гдово; да нас не *увалшe*; да га *увалши*; кол(и)кога је миша *увалшила*; доста у трапулу *увалшио*; бомгами је он доста *увалшио*; само на двобр *увалши*; није *увалшио*; овий те *вашају*; *увалши* ке.

Напоредност *ф/v < xv-* (основа *хвай-*) обична је на цијелој територији Паштровића — и код истог говорника. Ова факултативност, дакле, стоји наспрот обавезности употребе *ф* код основа *хвал-* (у неким сродним говорима су и код ових основа обична колебања *v/f*¹⁰).

4.1. Глагол *схватиши* у Паштровићима гласи *сватиши* (појава је много шире распрострањености):

да не би *сватио*; *сватио* је; *свати* ме; Божо би мјого *сватиши*; попрічамо да он *свати*.

Медијална позиција

5. Примјери са изговореним гласом *х*:

кроз Катунску *нахију*; на ови споменик *кћаваху*; у *кухињу* на оне вељике сандуке; Њемци су тоб *предухишрили*; *пре(д)ход(д)ница* Талијана; оћеш ли имаћ *усијеха*; у два маха таќо питају; један из *Грахова*; мало *јухе* чорбите; буде код *шаршијарха*; ми смо имали десан *шарх*—

⁹ Исто, 47.

¹⁰ Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокайчунски и љешански говори*, СДЗБ XV, Београд 1965, 123; Бранко Милетић, *Црннички говор*, СДЗБ IX, Београд 1940, 295.

jā; у зъ^а(д)њ̄и ѹох̄од; Љешанскā нāх̄ја; о(д) тија ѵр̄х̄одā; ѹихо съ^а(м) одговāрā; да охрāбр̄и кӯкавицу; другојा�че у сāхране; то су ѹарох̄ије Прâсквица и Тёдоровићи; лôгор у Глûхи Дô.

6. Глас *x* је у овој позицији сразмјерно најчешћи у облицима пријевске присвојне замјенице ъихов, -а, -о:

гёре је ъихово; пет стötинъ^а ъиховијзи; ш ъиховē кӯће се могло видје(ти); нај крај ъиховē ујчевинē; чўвâ ъихову стôку; по ъиховин да зовў; ђе је ъихов фронт; ўзёли ъихове пӯшке; на ъихов језик;

... који алтернира са фонетским ликовима са г уместо *x*. Штавише, они су у нашем говору много обичнији — овде наводимо само мали број од укупно забиљежених примјера:

онамо ђе је ъигова вода; ъигово брâ(т)ство; није било авијонâ но ъигови; нијесъ^а(м) волјо ни ъих ни ъигово; овô је бйо ъигов дôговар; тô је бйо ъигов жâндâр; ъигов чојак; послали ъигову патролу; били смо на ъигове лôгоре; фамёље и ъигове симпатизёре; долâзили у ъигову кӯhy.

6.1. Примјер ъигов, -а, -о..., јесте у паштровском говору усамљен, али због степена ъегове учсталости у међусобном саобраћању Паштровића заслужује посебну пажњу. Није једноставно установити одакле овај помало асистемски облик: „да ли је то просто лек-ничка позајмица из сусједног грбальског или майнског говора (преко честих додира на будванској пијаци)¹¹? Доиста, у майнском говору „место *x* у средини речи стоји г: маћега, орâга, бјёгû, ломја[—]огу, ра[—]ђа[—]огу¹². Може ли се утицај майнског и грбальског говора претпоставити само за једну лексему — и то купљену са „будванске пијаце“? Зашто се глас г не јавља и у другим сличним међувокалским позицијама — ту су у паштровском говору сасвим други замјеници и другачија судбина гласа *x*. „Јасно је у којим се приликама данас јавља глас г као заменик старијех *x*; јасно је да то вреди само за именице и то само за оне код којих глас *x* у системи облика стоји у различитој фонетској позицији¹³. Паштровско ъигов не припада, dakle, ни овој категорији и не може се, чини се, објаснити само фонетским чиниоцима — у том случају би се у историјском развоју паштровског *x* морала претпоставити и нека етапа појачане артикулације овога гласа, што је увијек предуслов преласка у г. Таква би тенденција морала бити по-

¹¹ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, Београд 1969, 170, фус. 95.

¹² Радомир Алексић, *Извештај о майнском и стичанском говору у Црногорском ѕтиморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII, Београд 1940, 37.

¹³ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе, О природи, развијику и заменицима гласа x у говорима Црне Горе*, 10.

тврђена и у другим сличним позицијама — у паштровском говору, међутим, путеви развоја гласа *x* потпуно су другачији: *x* се најчешће у медијалној позицији, и пред самогласницима и пред сугласницима, губило што указује на његове сасвим супротне карактеристике — слабљење артикулације и фрикације условљавало је његово губљење. У лицу *њигов* мора се, изгледа, рачунати на постојање међузависности фонетских и морфолошких феномена — можда за разрјешење дилеме није без значаја размишљати и о утицају облика *његов*, -*a*, -*o*...?

6.2. На основу дублетних форми *њигов/њихов* може се и нешто одређеније рећи о поријеклу гласа *x* — он није враћен у гласовни систем говора Паштровића у новије вријеме него су се у историјском развоју овога говора напоредо употребљавала оба фонетска лика. У савременом паштровском говору нијесмо нашли ниједан примјер за лик *њи(x)ов* — у којем је, dakле, *x* нестало без трага. Да је процес текао кроз фазе *њихов* > *њиов* > *њигов*, морао би се и данас наћи понеки примјер без супституанта (такво је стање, видјећемо даље, изузев облика пријевске присвојне замјенице *њихов*, иначе карактеристика паштровског гласа *x* у медијалној позицији). Закључујемо зато да је глас *x* директно прелазило у *z*, а лик *њихов* такође је одраз старијег стања, са етимолошким *x*, а не просто развијање нових форми под утицајем школе, средстава јавног информисања и сл., а на штету фонетског лика *њигов*.

7. Иначе се у паштровском говору глас *x* у медијалној позицији — и међувокалској и поред консонанта — најчешће никако не чује, при чему: а) нестаје без трага; б) замјењује се другим гласом.

а) није ти *грёша* зёта; *наодē* се түн вйдйн; дöнијела мало *круа*; прйчан што ми *наодйло*; како ме *наодйло*; јере *грёша* је рёћ; мйло ми је *сиромаа*; бйло је грёжћа до Гёлога *вра*; испо(д) Гёлога *вра*; ё, *грео-шё*; къа(д) је вйдијо да нас *уайшие*; нашо *йлёани*; ко(д) њега *сиромаа* фйно; је(д) нога *уайсио*; сёбицу и је(д)ну *күињу*; нико ме не *уайси*; њёму нё беше мйло *сиромаа*; пре(д) күхð(м) да ме *уайшие*; Пà-што(в)ићи љему *нёшично*; бјёу не одрёдйли; *грёша* је и срамёта; *йреладйла* бйла; да *нарани(m)* фамёљу; љега бијо рёнијо *нёшично*; дёбро, *гребша*; ланце на рўке и *уайшили*; тâ су дјёца *сарадњена*; наѓло *заладйло*; ђшли *йрбюом* за *круом*.

б) Супституанти:

в: ки испо(д) Гёлога *врва*; знâ *йувाशи*) дёбро; дâ мâло *субога*; и *душан* продавали; кинци и бўве лўји бўжизи; *гршева* бўжёга; ўво га своје не чўје; ѹмâ по(д) *йазуво*; и *сиромаа* (j)едва кашљаше ону ми-нијерскû бôлијес(т); нёмâ кô(д) нас *древат*; јес, они *глувай*; *кувalo* вишe

домаће хране; и оне бује тамо; ја живин без дувана; мавали ни да сврнemo; они су имали неке заливе хране, глуварј тудије;

j: снаја и два унука; *аждаја* ѡгромна; почео съ^a(м) *кијаји*.

Глас *v*, уместо старога *x*, јавља се, како се из материјала види, већином на мјесту где би се као прелазни глас — послије губљења *x* — очекивао. И не само тада: облици са *v*, а рјеђе и са *j*, чују се и у примјерима где се *x* у основном облику налазило на крају ријечи, а у парадигми и сродним облицима у средини — тип: *сиромах, орах > сиромава, орава*.

7.1. Приказ паштровског медијалног *x* није далеко од црничког: „најчешћи су облици са губљењем *x* без прелазног консонанта, затим долазе облици са *v* односно *j*, а најређе је *x*“¹⁴. У црничком се само изузетно јавља и *ф*, које у паштровском говору није потврђено. У црничкој лексеми *гревоштē* паштровски говор, заједно са средњокатунско-љешанским говором¹⁵, не уклања хијат. Паштровски говор, и од црничког и од средњокатунско-љешанског, удаљава облик пријевске присвојне замјенице *њигов*.

Финална позиција

8. Ван категорије *њих/их* — посебно *њих* — мало је примјера са изговореним *x*:

не бих мoggla тб; стаvй у йлех; мaло ўља у йлех; до врх Челобрда; игрaли шах; Павле йатријарх.

Категорија *њих/их*:

не ради се испо(д) *њих*; а нико о(д) *њих* нема; прatiјo *њих*; једъan Инглeз, двa *њих*; дiже испо(д) *њих*; тамо не чекa седъan *њих*; нијесъ^a(м) волијo ни *њих* ни *њигово*; остaни тu kо(d) *њих*; а мi идемо споре(д) *њих*; *њих* је остaло три-четири; јa съ^a(м) сe раздвојио о(д) *њих*; преко *њих* шильд; добијo jā o(d) *њих* решeњe;

неколико *их* је било тунак; мaло *их* је остaло.

Примјери са *x* заиста представљају мали проценат из укупне грађе са терена. У паштровском говору су овакви облици необични, а уместо *њих* као дублети употребљавају се форме у којима се глас *x* губи или замјењује гласом *k* (само изузетно, у лексички ограниченом броју случајева, његов замјеник је глас *ф*). Примјере са пропуштањем изговора систематизовали смо по одређеним групама: прилог *одмах*, типичне именице, предлози, аорист, замјеница у облику генитива и акузатива множине *њих*. На исти начин указује се и на супституанте,

¹⁴ Бранко Милетић, *Црнички говор*, 286.

¹⁵ Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, 122.

с тим што се дају примјери и за генитив множине именице, приједва и приједвских замјеница као морфолошке категорије у којима се, поред облика са простим губљењем гласа *x* (њих је, наравно, највише), јављају и облици са супституантом *k*. Поред тога, уз аорист, даје се и понеки облик имперфекта. На издвојеном мјесту, због неких посебности, посматра се генитив и акузатив енклитичког облика личних замјеница 3. лица множине.

8.1. Примјери са испуштањем гласа *x*:

то је тұн ődmā; течē ődmā из брда; стрijељани ődmā; није мōгō сиромъ^a; ődmā дiгō сe; ődmā сe зāрати; бij съ^a(m) на вр онòгā брда; со вр оне гла(в)ицē; вр онòгā, вр оне кртòлē; иovr свега o^bðgā; cíprā ме да ћe све ѡа^bо пòнијет; на вр ћe јe они резерв(o)ар; иovr онога брда; на вр Илијина брда; он сиромъ^a сéдij; дòбъар једъан мòмъ^aк сиромъ^a; остâ у пећину сиромъ^a; једъа(n) сиромъ^a говòраше; настаде ту смiјe; јeс у једъа(n) mā помâло; тô јe вёликй grîje; а што ћu сиромъ^a;

јâ би волiјo; къ^a(d) бi jâ прiчâла; не бi jâ; jâ не бi дiјe бiјo; вишe бi волiјo; rëko за онòгā; не jâ rëko бòгами; rëko мò(ж)eш јe прекрстiт; крёна o(d) глâди; rëko тъ^a(j) не умijе; искочи ко(d) нъj; за нъj су убiли неколико Брâ(j)иha; исто и нъj сu; шес(t)-сёдъа(m) нъj; а бiли нъj онiзи; искочи ко(d) нъj; измеђu мёне и нъj; jâ съ^a(m) гa прёнијo на нъj; покùпи кe свe нъj; испре(d) нъj тrчâ; у нъj стâ(v)љајu кукурòзно брашно; да мi фâлiмо нъj.

8.2. Супституанти:

што бик вiшe; јa бик имâла; не бик нiкъ^aд; jâ звâk Јôва; къ^a(d) hâk у планiне; нè hâk сe промијенiј(tи); Рiсто мi јe стрiц rëkok; jâ нòсâk јe(d)ну дёку; ёбишo rëkok и Југославијu; jâ ődok у Итâлијu; осiâdok jâ tû; jâ тi rëkok; скâkâk кi мâнит; замâло сe изгубiк; зvâk гa да дòђe; што нијe дошo rëkok; нiјесъaн одiјo по нâ(d)нiцâk; разбољe сe од очiк; сёдъaн ћевòjâk^{-a}k; очiк мi којима глêдâн; очiк мi o^bo вi прaвo кажiјen; до близу Кûльачь^{-a}k; o^bo дuвâna и onijâk кâртицâ; бiйlo сiгûr Бёчihâk; Mîшpro*вi*hâk; онијa ћâвòл^{-a}k; педесё(t) onijâk Еврêja; їmâ сiвârîk; бiйlo дòста лûдîk; a uшиk оvâkô сi мoгo да бâчâsh; из дòста сiвârîk; и ёни нъjк; и ёни нъjк; па jâ уж нъjк; нъjк јe не-стâло дòста; сёдъaн нъjк; нêмâ за нъjк; нъjк јe нâрòд пâзијo; прiмâн плâту o(d) нъjк; ку(d) ћu jâ нъjк да стâ(v)йn; нeћu сe одвajat o(d) нъjк; што съ^a(m) гo(d) чiо o(d) нъjк; он јe молiјo нъjк; да te вöдiн kô(d) нъjк.

Немамо, дакле, потврда за прелазак у други глас, код именица са основом на *x* — овај глас у таквим случајевима, како се види из бројних примјера, углавном нестаје без замјеника. Код неких приједева, међутим, поред обичног *v*, спорадично се биљеже и примјери са *x > ф* на kraju ријечи:

глӯф је на дёсно ўво; *глӯф* је, нѝшта вала не чӯје; *сӯф* ки грाना; још није *сӯф*.

Овде је вјероватно у питању резултат обезвучавања *v* на крају ријечи (појава позната говору Паштровића). Код много обичнијих примјера *глӯv*, *сӯv* и сл., глас *v* дошао је у номинатив једнине умјесто *x* на крају ријечи из других падежа — из медијалне позиције у којој је *x*, иза *y*, прелазило у *v*.

9. Енклитички облик генитива и акузатива 3. л. множине личних замјеница

а) У т. 8 наведена су неколика за паштровски говор нетипична примјера са изговарањем финалног *x*;

б) *x > ø* (појаву врло често прати протетичко *j*):

ймā и пӯно; знāш и тī; а овī и је послије слістијо; да и предāн; кунē(м) и Бёгон;

ймā *ju* свӯj; да *ji* стријељају; да *ji* помёнē; мî смо *ji* вॉдili; прेđaj *ji* тামо друѓима; ѡе су *ji* чврсто држâли; бôгами *ji* он дôста увâтијо; ѡа(в)оли *ji* знâли;

в) *x > k*:

кôл(i)ко *ik* мî ймамо; па *ik* изводîли; бîло *ik* је у Бёловâр; ѡе-ли су *ik* угрâbî(tи); уфâтîли *ik* у чувâње; прије тôgâ y(x)âpsîli *ik*; чӯ-до *ik* је бîло; па *ik* изводîли; трëbâ *ik* у Бъaр; съa(d) *ik* кол(i)ко-толiй-ко прâvê; да не би *ik* обрûкали; идê *ik* овâmo или не идê *ji*;

г) умјесто *x* партикула *ke*:

пýтају *ike* свâkî дъân; ймâmo *ike* мî јâдан — кол(i)ко *ike* ймâmo у Србију; по три пû(t) *ike* на дъân мûзи; Грблъâni *ike* лômê; дôniјесмо *ike* тâmo; нијесу *ike* напâdâli; бôље позnâеш *ike* Илйну жёну и Кр-стову жёну; ја съa(m) *ike* глêdâ; кол(i)ко *ike* ја позnâle(m); идêн тâmo да *ike* прифâtîn; мî смо *ike* заробîli; те брôдове трëbâ неко да држî — и да *ike* чûvâ; jâ съa(m) пошô у смрт само да *ike* не остâ(v)im ѡик; мада съa(m) *ike* све знâvâ али съa(m) *ike* позaborâvijo; йmâ *ike* по Пâ-штровiñhâ; превârîli *ike* на бêрзу; нâши спровёli *ike* преко Горê пâ-штрофскê; опъaнци на ѡistô мjестo ѡе съa(m) *ike* остâ(v)ijо; повêdosmo *ike* свê; јесу ти здрâvе нерânце — нијесьa(m) *ike* погlêdâla; йmâ сиромâšniјâ дôsta — къa(d) *ike* чојек вîdî; извёli су *ike* и стрijeљâli су *ik*.

10. Нема дилеме: *ke* је у овим примјерима партикула. На другачија размишљања могао би навести фонетски лик *ik* — такође, видјели смо, чест — на који се, како на први поглед изгледа, једноставно додавало *e*, које се тада евентуално може сматрати и покретним вокалом. У материјалу из паштровског говора, међутим, нема валидних

чињеница којима би се могла одбранити оваква претпоставка. Напоредо су у Паштровићима, изгледа, текла два процеса: први, где је нестајало *x*; и други, где је *x* прелазило у *k*. Оба фонетска лика (*j*) и *ik* и данас су обични. Поред тога, чини се да је енклиза, као неакцентован дио говорне цјелине — најприје енклиза *i(x)* — била за дух паштровског говора погодно мјесто за успостављање партикуле *ke*. Тезу покушавамо потврдити и праћењем неких других ситуација у вези са партикулом *ke* — у енклизи (и другдје):

— *ke* умјесто енклитике *ix*:

рāдјло се није ки дъањъас — пүшти *ke* да идӯ; мбрàли су *ike* предасти; ёпе(т) су *ike* прèдали; јâ съ^a(м) напрâвијо мôлбу и напрâвио съ^a(м) *ke* још петњъас(т); јâ увâли и је(д)ну кôзу и повёди *ke* по нôхи; кâжê вôди *ke* ко(д) прес'èдник; кидâли нôсове и бâчали *ke*; ја повёди *ke* у оне борйhe; који би *ke* пресрёли; (x)oћe *ke* запалî(ти);

— *ke* као резултат асимилације и других процеса од двије енклитике *ix* + *je*:

со тôгâ *ike* ѡа и поњијо; што *ike* само природа ископаља; по(д)мбрница *ike* чёкала; за Бъар *ke* упûтили; Пâштровићâ је бîло, бîло *ike*, шпијâ *ike* нâрòд; он *ike* помôгнуо; што *ike* стâло; доносîјо је њîма хрâну из Бûдвë и слûжijо *ike*; водijо *ike* знâш кô; па *ike* заробila Аўстрија; нâјвише *ike* бîло; имâло *ike*; овâ *ike* узîмâла, избâцijо *ike*; повёла *ike* тâmo; тû *ike* тâmo, ту *ike* затёкла нôhi; они ко *ike* чёкâ;

— *ke* у значењу *im*:

постâвili су *ke* мîну; али съ^a(м) *ike* рёкô; доносîле *ike* да ѹjû; све съ^a(м) *jike* дâvâ; трâжij пâре да *ike* позâ(j)mij(m); јâ съ^a(м) *ike* дâvâ;

— *ke* < *im* + *je*:

отъ^aц *ike* бîjo нîшта чёек; ово *ike* дрûgî pu(t) што горê Brâ(j)ihi; ето *ike* мâти међу љîма; послије ослобођêња било *ike* још тèже; нâјвишâ *ike* бîла спîца;

— *ke* = *je*:

он је само кâстријо — он *ke* kâстријо; горе су ме оне ѡевôjke, она Mîлица увâти *ke*; сôку је(д)ну *ike* преко râmena дîgô; онâj *ke* дошô, ðnđâ *ke* ѡела да шîљê.

Веома често *ke* долази и умјесто других дјелова реченице — и некада се само из ширег контекста може одредити њена функција:

исто *ke* на Brâ(j)ihe; стâvîm кило б्रâshna и мало сôли у вôду и замîјесим *ke*; Рîstu се *ke* rânjila бîla; ове дvâ nâjboљe *ke* су бîli; не

би(х) съ^а(д) волјо прићати *ке*; дә̄ху ви *ке* (плац); не мð(ж)еш *ке* убйт (козу); да се чије дрѹгë нè hā *ке* рё̄h.

Некад *ке* нема одређеног значења — таква употреба може се објаснити њеним активним присуством у свијести типичног Паштровића и њеном израженом покретљивошћу у реченици. У таквим приликама партикула *ке* је једноставно паштровска узречица:

тако съ^а(м) провô одијо — мðrā одиј(ти) у планину *ике*; неки су копаљи брзо, а нёкай нè, *ке* Ѱеш копаћи сами сёбе; рёци *ке* свијема да идû; добро што ђу *ке* јâ; нека овô ће да истрûлî да *ике* истрûли; нїјесмо имаљи гòре да јшемо нїшта — нїјесмо имаљи *ке* гòре нїшта; *ке* ѡмате ли ви дûшë; јâ покући *ке* све њи па повёди, нâји *ке* ѣuto, повёди *ке* ў Бûду; тамо не *ке* вјёжбâ; оно што не погинё, побјёгнё, побјёгну *ке* за Бûду; јесу ту здраве нерânце — нїјесь^а(м) *ике* поглëдала, оне двије *ке* съ^а(м) ўбрала.

10.1. *Ике/ке* заиста даје посебан колорит паштровском говору и чини га препознатљивим у односу на говоре окружења. Ова особина ни у самим Паштровићима није подједнако заступљена. Иако се *ике/ке* може чути у цијелим Паштровићима, ипак је много више везана за одређене дјелове, за села испод Паштровске горе посебно, — идући од Куљача, на западу, обронцима Паштровске горе, *ике/ке* је велике учсталости до Врбе и Тудоровића, а опет није посебно изражена ако идемо даље кроз брдска паштровска села до Буљарице. Што се приморског појаса тиче, њена употреба је обична од Бечића до Пржног. Да је ова партикула у одређеном степену дивергентна црта међу самим Паштровићима, примјеђују и мање образовани говорници — један Паштровић из источног дијела препознаће, степеном учсталости *ике/ке*, неког Тудоровића, Куљачу, Бечића... из западног дијела области.

11. Да резимирамо и финалну позицију.

У паштровском говору дешавало се на истом мјесту више процеса. Осим прелазака (не тако честих) *x* > *v* и *x* > *f*, који су јасни и лако објашњиви, два процеса су сами по себи супротни и упућују на различите природе старог паштровског *x*: *x* > *k* и *x* > *χ* > *ø*. Један процес упућује на јачање артикулације и прелазак у *k*, а други на слабљење артикулације до потпуног губљења. Може ли се оваква природа некадашњих паштровских *x* сматрати сигурном? *X* > *k* — сматра Бошковић (не додуше за паштровски говор, који је у тренутку његових размишљања о природи гласа *x* неиспитан) представља скретање с пута чисто фонетског, органског развитка првобитног *x*¹⁶. Појачава-

¹⁶ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и распјраве*, 18.

ње основне фрикације он сматра изразом морфолошких чинилаца. На крају, опет, рјешење тражи у фонетским разлозима (на које и ми, с обзиром на стање у Паштровићима, скрећемо пажњу): „Али и чисто фонетски, појачавање фрикативности код спираната на крају ријечи, у овим говорима има мјеста. Ја овакву појаву видим у редовном преласку *v* > *f* на крају ријечи у говорима Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије и у неким говорима Катунске нахије, док други сугласници у њима задржавају звучност. Промјена *x* > *k* јавља се само онђе где је позната и промјена *v* > *f*¹⁷. Говор Паштровића се у основном придружује овим говорима, уз само једну ограду — *v* ипак на крају ријечи не прелази редовно у *f* — равноправно су употреби и ликови са *v* и *f*:

ка кôкот што је *ħôrâf*; *λûbâf* је бîла; није *mîs(l)î(m)* *жûf*; лијê му *krôf*; није јâдо бîјо ништа *krûf*; ў *lôf* су одîли; *њegôf* брат у Америку одîло; дđбијо *ħôzîf*,

остâћу *mrîav* tûn; да је *жûv* њега биш дîzâli; он је *Bôjsov* сîn; *њegôv* ѡèd је мène râdîjo; jâ сe не осéhân *krûv*; оно заустâvî *krv*; пасâло у *zâborâv*; o(n) је припрêmîjo *ħîrrof*.

12. Овакав приказ сугласника *x* у паштровском говору није у потпуној сагласности са Алексићевим и Петровићевим ставом да је овом дијалекту глас *x* непознат¹⁸ — додуше, не сугерише ни његову постојањост. Ипак, колико год глас *x* понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције (у свима се — у иницијалној, медијалној и финалној — најчешће губи) сматрамо да у данашњем паштровском говору постоји, вјероватно као непрекинути континуитет из прошлости, артикулационија база за његов изговор — када се овај глас изговори, веома је близак артикулационо-акустичним особинама гласа *x* у књижевном језику. Тешко је, међутим, увијек разликовати старо паштровско *x* од новога — насталог под утицајем школе, административног језика, средстава јавног информисања... А такво, старо *x* могло би, чини нам се, несумњиво бити у узвицима, категорији у којој у паштровском говору нема колебања — глас *x* се без изузетка изговора:

ðuh, jâти од râtu nîшta nêhû; ðxû, Јovânoviћ; ѡе се упознâдосте ви дво(j)йца, ðxâ; ðx, није Пâшtrôvka; ðn ѡе да бûдë rîbâr vëliki, ðxâ; ðxa, лîjepa, лîjepa; дđбро је бîlo, ðx; xâ, slûšâj; ðuh, nâshi су лûди mrzëli; ðx, mlôgo sъaн, mlôgo sъa(m) prêshô; ðx, têško, têško; ðx, kъa(d) сe јâvilo да је ustâňaк; ного од orûžja, aðx; dîjë и вîkâ,

¹⁷ *Истo*, 18.

¹⁸ Радомир Алексић, *Извештaj о говорима Пашtroviћa*, 18; Драгољуб Петровић, *Режевићi*, 528.

xâe; ãox, мёне је баш мїло; углївнõ(м) сте пријатељи, *xâ; ùx*, нёка; *ùxý*, врãћёш се õпё(t).

12.1. Нешто је другачији његов изговор у окружењу два вокала *a*. Тада је глас *x* сведен на просту звучну ваздушну струју, без карактеристичне праве препреке на задњем непцу:

научйт ће те да рїбаш, *ãxã; ãxa*, вјेђујен ја ваc; *a^xa*, ево чаша; *ã^xa*, не тô; *a^xa*, їма(j)у.